

Tentoonstelling over het graduale van het St. Jansbergklooster, in de St. Lambertuskerk te Zelem, doorlopend van 10.00 – 18.00 uur.

Lezing over het graduale door Thomas op de Coul in de kerk om 14.00 en 16.00 uur

Het graduale is een kerkelijk gezang dat een eredienst opluistert, puur koormuziek, zonder begeleiding, geschreven door kartuizers.

Onlangs ontdekten de Vrienden van Sint-Jansberg een waardevol 16e-eeuws muziekhandschrift, afkomstig uit het voormalige kartuizerklooster te Zelem. In het kader van Open Monumentendag wordt dit kartuizergraduale voor het eerst getoond en in beeld gebracht voor een ruim publiek. De Nederlandse musicoloog en specialist Thomas Op de Coul geeft een woordje uitleg over het ontstaan van dit handschrift, hoe het gefunctioneerd heeft in het dagelijkse leven in de Zelemse gemeenschap van monniken, en welke weg het manuscript afgelegd heeft sinds de opheffing van het klooster in 1796. Tenslotte kunnen geïnteresseerde bezoekers door middel van muziekfragmenten al luisterend kennismaken met de merkwaardige liturgie van de kartuizers, waarvan het rauwe en trage karakter een rustpunt vormt in de hedendaagse wereld.

De geschiedenis van het Sint-Jansbergklooster te Zelem (1328-1796)

In 1328 kregen de oversten van de kartuizen van Herne en Antwerpen de opdracht om een stichting te Zelem in het graafschap Loon te begeleiden. De vraag kwam van Gerard, heer van Diest, die daarmee de laatste wil van zijn overleden echtgenote Maria van Loon vervulde. Op 1 februari 1329 werden door Gerard en zijn toenmalige echtgenote Johanna aan de kartuizerorde financiële middelen en ook gronden geschonken voor de bouw van de kartuis. De stichtingsgoederen bleken snel onvoldoende en aan het einde van de 14e eeuw rapporteerde de Luikse bisschop dat er in Zelem slechts enkele monniken leefden in *kenliken armoede*. Dat veranderde snel toen het klooster onder het prioraat van Hendrik van Coesfeld (1394-1401), Everard (1401-1407) en Gozewijn Comhaer (1408-1415) een enorme economische en culturele groei meemaakte. Ondermeer door de hulp van de Brabantse hertog, de Luikse bisschop en enkele belangrijke raadgevers van beiden, kwamen de kartuizers in het bezit van belangrijke goederen in het aangrenzende Zelk, toen in Brabant gelegen, en de Herkingenpolder in Zeeland. Dankzij schenkingen van Brabantse edelen en Diestse burgers, verbleven er in 1440 reeds 18 monniken, 4 lekenbroeders en enkele knechten. De Zelemse kartuis werd toen een "huis van edelen en vooraanstaanden" genoemd, onder meer door de intredes van Hollandse en Zeeuwse edelen, zoals de broers Dirk en Jan van Brederode en ook Jan van Montengies, genaamd van Haemstede, een nazaat van de beroemde Zeeuwse ridder en veldheer "Witte" van Haemstede. De lokale edelen Reinier van Schoonvorst, heer van Zichem, en Hendrik van Diest, heer van Rivieren, bewoonden als leken een cel te Zelem. Daarnaast waren heel wat monniken afkomstig uit stedelijke milieus van enkele Hanzesteden in de Noordelijke Nederlanden en Duitsland.

Aan het begin van de 15e eeuw wilden een aantal nieuwe niet-kartuizerkloosters in de Kempen en het Luikse de afzondering en eenzaamheid beleven op de manier van de kartuizers. In deze zogenaamde Brabants-Luikse kloosterslotbeweging waren de Zelemse kartuizers zeer actief. Zo waren ze betrokken bij de stichting en insluiting van het norbertinessenklooster Besloten Hof te Herentals, de Windesheimer kloosters van reguliere kanunniken van Bethlehem te Herent bij Leuven, Ten Troon te Grobbendonk en Mariënhage te Woensel bij Eindhoven, en het klooster van reguliere kanunnikessen Luciëndal te Sint-Truiden.

De kartuis viel ook op door de intellectuele bedrijvigheid van de monniken: niet alleen werden er boeken afgeschreven en ingebonden, maar sommige kartuizers produceerden ook eigen literair werk. De periode van bloei nam ongeveer een einde met de monnik Petrus Dorlandus (1454-1507), een belangrijk auteur aan wie door sommigen het auteurschap van het zinnespel *Elckerlyc* is toegeschreven.

In de loop der jaren werd de kartuis regelmatig geteisterd door oorlogstroebelen en in 1582 verwoestten Oranjetroepen het klooster. Met financiële hulp van de aartshertogen Albrecht en Isabella konden de kartuizers in 1616 een gedeeltelijk heropgebouwd klooster betrekken. Er verbleven vanaf dan slechts een 7-tal monniken. In de loop van de 17e en 18e eeuw werd nog verder gebouwd, maar bij de eerste Franse invallen in ons land, in 1794, vluchtten de monniken definitief, waarna het klooster officieel afgeschaft werd op 14 september 1796.

De omzwervingen van het Zelemse noodgraduale

Het tentoongestelde *graduale* is het enige gekende muziekhandschrift dat afkomstig is uit de Zelemse kartuis. De monnik Theodoor van Stompwijk, geboren te Haarlem en in Zelem geprofest, vervaardigde het in de jaren 1580. De kartuizers waren toen op de vlucht voor het oorlogsgeweld: enkele monniken verbleven in hun refugiehuis binnen de stadsmuren van Diest en enkele anderen waren al eerder naar Duitsland gestuurd, zoals de kopiïst van het *graduale*, die in de kartuis van Mainz verbleef. De noodomstandigheden verklaren wellicht het kleine formaat van en het sobere schrift met weinig versieringen. Na zijn terugkeer uit Duitsland werd van Stompwijk vicaris van de Brugse kartuizerinnen (1585-1597), waarvoor hij werk uit het Latijn naar de volkstaal vertaalde en ook liturgische boeken kopieerde. De orde benoemde hem te Zelem tot vicaris in 1597 en tot procurator in 1598. In 1599 werd hij als procurator naar de kartuis van Den Bosch groepen om er onder meer de overgebleven goederen van de verwoeste kartuis van Geertruidenberg te beheren. Uiteindelijk werd hij in 1601 teruggehaald naar het noodlijdende Zelem om er in 1602 als prior benoemd te worden, wat hij zou blijven tot aan zijn dood op 21 juli 1621.

Hoewel er in de 17e eeuw gedrukte muziekboeken in gebruik waren bij de kartuizers, bleef het handgeschreven *graduale* van Theodoor van Stompwijk tot in 1794 bewaard. Toen schonk Jan-Baptist van Cleemputte, *sacrista* van de Zelemse kartuizers, het muziekhandschrift aan Joannes Franciscus Vaes, die in het naburige Zelk (naar eigen zeggen, onder de *saltus rusticorum*) woonde, zoals blijkt uit diens notities op verschillende pagina's in het handschrift. Daarna is het boek eigendom geweest van Petrus Henricus Bas (°Kwaadmechelen 1867-†Tessenderlo 1934), die tussen 1887 en 1932 onderwijzer was in Engsbergen. Zijn rode naamstempel is immers ook terug te vinden in het *graduale*. Nog tijdens diens leven kwam het in het bezit van de norbertijnenabdij van Averbode, waar het boek vandaag nog steeds zorgvuldig bewaard wordt.

Organisatie
Cultuurdienst Stad Halen &
vzw Vrienden van het Sint-
Jansbergklooster.
Met dank aan Thomas Op de
Coul en Herman Janssens.

De liturgie van de kartuizers

Sinds de stichting van de Grande Chartreuse, het eerste kartuizerklooster in de Franse Alpen, in 1084, was de liturgie bij de kartuizers duidelijk anders dan die van traditionelere kloosters. Dit komt vooral omdat kartuizers, in tegenstelling tot andere monniken, zelden in de kerk samenkomen. Immers, het grootste deel van de dag leven zij als kluisenaar in hun cel of kluis, een “huisje” van twee verdiepingen met een kleine tuin. Deze cellen zijn door een kloostergang aan elkaar en aan de kloosterkerk verbonden.

De structuur van een dag bij de kartuizers wordt, net als bij andere monniken, bepaald door de getijden, een dagelijkse reeks gebedsdiensten waarin de psalmen centraal staan. Waar de meeste monnikenordes alle 8 van deze getijden in de kerk bidden, komen de kartuizers maar 2 keer per dag in de kerk samen. Aan het einde van de nacht zingen ze de metten en lauden, aan het einde van de dag de vespers. De andere getijden (priem, terts, sext, none, completen) bidt de kartuizermonnik alleen in zijn kluis. Dit beperkte gemeenschappelijk leven heeft opvallende gevolgen voor de liturgie, die veel minder tijd inneemt.

Ook alle andere bezigheden zoals studie, werk, eten en slapen doet de monnik alleen in zijn kluis. Op zon- en feestdagen, echter, wordt het gemeenschappelijk leven benadrukt: alle getijden worden samen in de kerk gebeden. Vroeger werd enkel op deze dagen de mis gevierd, later in de geschiedenis ook op weekdays. De feestdagen worden bovendien nog beperkt door een opvallend kleine heiligenkalender. Ook hebben de kartuizers in de muziek ingegrepen: zij verwijderden vrijwel alle gezangen op niet-bijbelse teksten. Tot slot valt op dat zelfs de mis door de eeuwen heen opvallend sober en stil gehouden is. Hoewel in de meeste religieuze ordes de liturgie vertaald is naar de volkstaal, gebeurt bovendien alles bij de kartuizers nog in het Latijn.

Het gebruik van het *graduale*

Een *graduale* is een liturgisch boek dat bedoeld is voor de katholieke mis. Alle gezongen onderdelen van de mis zijn in een *graduale* te vinden; het is dus alleen voor het koor of de *schola* bedoeld. De priester en zijn assistenten hebben andere boeken met de benodigde gebeden (in het *sacramentarium*) en Bijbellezingen (in het *lectionarium*), om de mis compleet te maken. Al deze boeken werden in de middeleeuwen nauwkeurig met de hand geschreven en vaak ook uitgebreid versierd: de mis was tenslotte de belangrijkste viering in het christelijke leven.

De kartuizers hebben zich echter ook hier doorgaans sober getoond. Voor belangrijke feestdagen zoals Kerstmis, Pasen en Pinksteren waren er wel versieringen, maar zeker niet zo uitbundig als in *graduales* van andere kloosters en kerken. Het tentoongestelde *graduale* is door omstandigheden nog veel soberder en ook minder aandachtig geschreven. Maar op verschillende manieren is te zien dat we met een kartuizerboek te maken hebben. Ten eerste is de kleine heiligenkalender herkenbaar, met ook enkele typische kartuizerheiligen zoals Sint Bruno van Keulen, de stichter van de Grande Chartreuse. Ten tweede zijn het de grote feestdagen waar de typische soberheid van de kartuizers te bemerken is. Op Aswoensdag, Palmzondag, Goede Vrijdag en zelfs bij de Paaswake zijn de rituelen tot een minimum beperkt, en vervallen ook allerlei bekende gregoriaanse gezangen. Bovendien zijn de kartuizers muzikaal conservatief: in de loop van de middeleeuwen kwamen er in kloosters steeds meer gezangen bij om grote feestdagen nog spectaculairder te maken, maar de kartuizers moesten hier niets van weten. Tot slot ontbreken ook nog gezangen voor processies: zelfs die oerkatholieke vinding kon op weinig bijval rekenen van de kartuizers.

Dagindeling van de kartuizer

23:30: Opstaan – In de cel: gebed tot Maria

00:15: In de kerk: metten en lauden (ca. 2 uur, op feestdagen 3 uur)

Tussen 02:30 en 03:15: Terug naar de cel, gebed en dan naar bed

06:30: Reveille (voorbereiding op het ochtendgebed)

07:00: In de cel: priem, het angelus (ochtendgebed) – Daarna gebed of meditatie

08:00: In de kerk: eucharistieviering

09:00: In de cel: *lectio divina*, dankzegging

10:00: In de cel: terts (en gebed tot Maria); aansluitend studie en werk

12:00: In de cel: sext (en middaggebed tot Maria) – Maaltijd – Ontspanning

14:00: In de cel: noon (en gebed tot Maria) – Studie en werk

16:00: In de cel: avondgebed

16:15: In de kerk: vespers

17:00: In de cel: avondeten en lezen

18:45: In de cel: completen (avondgebed)

19:30: Naar bed

